

Blaž Podlesnik

»Peterburški tekst« ruske književnosti kot ruska različica zgodbe o prostorskem obratu

Ključne besede: prostorski obrat, peterburški tekst, besedilni prostor, zunajbesedilni prostor, transgresija

DOI:10.4312/ars.13.2.11-25

V zahodni humanistiki *prostorski obrat* navadno umeščajo v konec osemdesetih ali začetek devetdesetih let prejšnjega stoletja. Takrat sta geograf Edward Soya in teoretik Fredric Jameson na osnovi nekaterih zgodnejših intervencij, ki sta jih prispevala Michel Foucault in Henri Lefebvre, prostorski obrat osmislila kot alternativo historizmu, ki naj bi v 19. in dobršnem delu 20. stoletja nastopal kot dominantna paradigma v humanistiki. Če je bila za historizem značilna osredotočenost na časovnost človekove vpetosti v stvarnost, prostorski obrat v središče postavi prostor. Ta naj bi bil v preteklosti neupravičeno spregledan, saj je bil obravnavan kot pasivna objektivna danost, v kateri se pojavnosti človeškega udejanjajo v času, po mnenju zagovornikov »prostorske« humanistike pa naj bi bil prostor – podobno kot čas – nekaj, kar ob objektivnih danostih pomembno določa tudi človekova konceptualizacija prostora. Taka je vsaj zgodba o prostorskem obratu, ko jo strnjeno pripovedujejo ljudje, ki so ji dali naslov (gl. na primer Soya, 2009), številni drugi pa opozarjajo, da tovrstno razmišljanje ni nujno vezano na postmoderno in da ima svojo predzgodovino (prim. Baskar, 2013, 28; Juvan, 2013, 7).

Prostorski obrat v literarni vedi zaznamuje povečano zanimanje za odnos med literaturo in stvarnim geografskim prostorom, v najopaznejših pojavnostih tega premika – »novi« literarni geografiji, geokritiki in raznih oblikah kartiranja literarnega –, ki jih v svojih predstavitvah izpostavljata tako Baskar (34–38) kot Juvan (12–18), pa je v središču pozornosti predvsem zunajliterarni prostor. Ne glede na to, ali gre za problem literarne tematizacije zunajbesedilnega prostora (»nova« literarna geografija in »kartiranje« literarnih prostorov v korelaciji s kartiranjem geografskega prostora), za vprašanje, kako literatura kot sistem deluje v širšem geografskem in družbenem prostoru, ali za branje literature kot soustvarjalke zunajliterarne prostorski, se v vseh omenjenih pristopih prostorski obrat kaže kot odmik od teksta k zunajbesedilnemu prostoru, v katerega se umešča literarno besedilo ali določeni njegovi elementi (žanri, postopki, motivi). Kako posamezne veje »prostorske« literarne vede to umeščanje razumejo in ali so v ospredju vprašanja, kako se geografski prostor *zgodi* v literarnem (torej problemi

reference oziroma odnosa ubesedeni/ubesedovani prostor – geografski prostor), vprašanja, kako se v geografskem/socio-kulturnem prostoru *dogaja* literarno (različice sodobnih obravnav literarnih sistemov), ali vprašanja, kako literatura sooblikuje (*piše*) zunajliterarni prostor, je pravzaprav manj pomembno, saj nas v tem trenutku zanima predvsem »osupljiva vrnitev zunajliterarnega sveta« (Baskar, 2013, 34).

Če je v humanistiki nasploh prostorski obrat predvsem obrat od časovnosti k prostorskosti, se za literarno vedo zdi, da gre v prvi vrsti za obrat od teksta k zunajbesedilnemu prostoru. Pretirana pozornost do literarnega besedila (kot specifičnega tipa strukturiranja besedilnega modela zunajbesedilne stvarnosti ali posameznega literarnega dela kot njegove realizacije) je za zahodno prostorsko literarno vedo očitno sporna,¹ saj naj bi bil v ospredju prostor, ki obstaja (tudi) neodvisno od literature.

Dejstvo, da je prostorski obrat nedvomno ena od reakcij na (post)strukturalistično zaverovanost v tekst, je sicer postalo topika zgodb o prostorskem obratu, a nekateri ob njej opozarjajo, da je bil že strukturalizem svojevrsten prostorski obrat in da je prostorskost strukture pri »prostorskih« kritikih (post)strukturalizma povečini spregledana. Očitek, ki ga v tem pogledu Westphalovi zgodbi o geokritiki nameni Baskar (36–37), je sicer upravičen, saj je vez s (post)strukturalistično prostorskostjo samega teksta pri Westphalu precej nereflektirana, a je v geokritiki kljub temu implicitno prisotna, in sicer v poglavju o transgresiji, ko Westphal kot enega od modelov za svoje razumevanje enotnega, a heterogenega in dinamičnega prostora predstavlja Lotmanovo *semiosfero* (2006). Lotmanova knjiga o »mislečih svetovih« ima namreč tri ločene dele, prvi se ukvarja s tekstom, drugi z znakovnim okoljem (znakovnim prostorom oziroma semiosfero), brez katerega tekst ne more obstajati, medtem ko je tretji del posvečen spominu kot kulturnemu/znakovnemu/tekstualnemu utelešenju časa. Na vseh treh ravneh znakovnosti – na ravni teksta, znakovnega okolja in spomina kot časovne dimenzije kulture – je transgresija ena temeljnih značilnosti znakovne stvarnosti, a ker Westphal (2011, 50–51) ni edini, ki izpostavlja transgresivno naravo Lotmanove semiosfere, ob tem pa molči o transgresivni naravi Lotmanovega razumevanja tekstualnega prostora (prim. Škulj, 2005, 352–353), se zdi, da je tovrstna slepa pega za prostorski obrat v očeh zahodne humanistike simptomatična. V deklarativnem zavračanju tekstualizma ta namreč spregleda, da Lotmanovo razumevanje teksta kot prostora transgresije korenini globoko v strukturalizmu in da je njegovo razumevanje *semiosfere* le svojevrstno pozunanjenje razumevanja kompleksne prostorskosti literarnih besedil, ki ga je na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta prejšnjega stoletja razvil v okviru svoje strukturalne poetike.

1 Kritiko, ki je je bil zaradi domnevnih ostalin »tekstualizma« deležen utemeljitelj geokritike Westphal (gl. 2011), izpostavlja Baskar (38).

Peterburški tekst kot ruski strukturalistični (?) prostorski obrat

V sodobni ruski literarni vedi je prostorskost kot eden od načinov razmišljanja o književnosti precej manj tekstofobna, kot je očitno značilno za zahodne pristope, saj se je vprašanje o zunajbesedilnem prostoru, o njegovi vlogi pri osmišljanju teksta ter o relacijah med različnimi dimenzijami besedilnega prostora ter njegovi prostorski referencialnosti pojavilo kot eno od vprašanj ob obravnavi strukture literarnih besedil (gl. Lotman, 2010, 274–293).² Predstavniki moskovsko-tartujske semiotske šole so tovrstni razmislek o literarnih (ter drugih umetniških) besedilih s posameznega besedila zelo zgodaj prenesli na večje besedilne korpuse, za katere je bilo izvorno značilno, da so jih v kompleksno in dinamično celoto povezovale prav relacije posameznih besedilnih prostorov s skupnim zunajbesedilnim prostorom. Danes ruski raziskovalci pojem *nadteksta* sicer uporabljajo za vse korpuse besedil, ki imajo v primerjavi z *inter-* ali *hipertekstom* bolj določljivo in jasneje zamejeno (med) besedilno prostranstvo. Šlo naj bi za skupine del, ki imajo skupno upodobitveno-tematsko jedro in jasno prepoznaven skupen tematski fokus, ki se v odnosu posameznih besedil do zunajbesedilnih realij kaže kot enoten koncept *nadteksta* (Мединс, 2011, 100–112), a zgodovinsko se je v ruski humanistiki pojem *nadteksta* oblikoval ob premisleku, kako različna besedila soopomenjajo konkreten geografski prostor, in sicer prostor Peterburga.

Idejo *peterburškega teksta* je v začetku sedemdesetih let začel razvijati filolog in semiotik Vladimir Toporov, tema odnosa med besedilnimi prostori ruske književnosti in specifično znakovnostjo tega neobičajnega »ruskega« mesta pa je nato raziskovalca navdihovala tri desetletja.³ Številni pomembni literarni zgodovinarji so sledili Toporovu (gl. na primer Минц, 1984), čeprav se zdi, da v času, ko se ruska semiotika od teksta že ozira tudi h kontekstu oziroma k znakovnemu okolju, v katerem se tekst opomenja, za večino predstavnikov te skupine v ospredju ni več vprašanje odnosa med literaturo in zunajbesedilnim prostorom, temveč vprašanje, kako »brati« sam

2 Marko Juvan kot eden redkih sodobnih avtorjev opozarja, da je zamejena prostorskost teksta izhodišče za Lotmanov premislek o umetniškem modeliranju/upodabljanju/reprezentaciji zunajbesedilnih prostorov (2011, 205–206). V svoji obravnavi različnih prostorskih odnosov med literarno upodobljenimi zunajbesedilnimi prostori (t. i. *prostorsko sintakso*) ter transgresijami med ravnmi te prostorski opozarja, da je transgresivnost prostorski v literaturi rezultat soočenj različnih ubeseditiv zunajbesedilnega prostora v konkretnem tekstualnem prostoru ter mnogoterih potencialnih relacij med prostorsko referencialnostjo ubeseditve in prostorom konkretnega literarnega teksta (2011, 205–206).

3 V monografiji so avtorjeve razprave na to temo izšle ob tristoletnici ustanovitve Sankt Peterburga (2003), ključen teoretski tekst na to temo – *Peterburg in peterburški tekst ruske književnosti (uvod v temo)* – pa je avtor zasnoval leta 1971, ga sredi osemdesetih let objavil v Peterburgu posvečeni številki znamenite revije tartujskih semiotikov (1984), v dopolnjeni različici pa je izšel tudi v začetku devetdesetih (1995, 259–367).

geografski, zgodovinski in kulturni prostor, oziroma vprašanje semiotike mesta kot kompleksnega znakovno obremenjenega prostora (Лотман, Успенский, 1984; prim. tudi Lotman, 2006, 283–302).⁴

Raziskovanje Peterburga kot specifičnega prostora ruske fizične, kulturne in literarne geografije je bilo pogojeno predvsem s posebno naravo znakovnosti mesta, ki je v začetku 18. stoletja nastalo kot praktično udejanjenje ideje, kot pomenljiv prostorski artefakt oziroma kot svojevrsten prostorski tekst, ustvarjen z zavestjo, da bo ta prostor bran, osmišljan in interpretiran.⁵ Da se je prenos dognanj literarne vede, ki si je v šestdesetih letih prizadevala pojasniti, kako se poraja pomen v kompleksnih odnosih strnjene prostora literarnega besedila, na zunajbesedilni prostor zgodil ravno v primeru Peterburga, torej ne preseneča, a ko podobne izpeljave ruskih semiotikov interpretirajo na Zahodu, pogosto zanemarjajo, da je v ozadju vseh omenjenih prostorsko-znakovnih interpretacij geografskega in kulturnega prostora ideja teksta, saj se – tudi ko se ukvarjamo s semiotiko mesta – ukvarjamo s kompleksno znakovnostjo heterogenega teksta. Res je sicer, da je ta – v Lotmanovi tipologiji *nediskreten* (2006, 59–61) – (nad)tekst vpjet v dejanski fizični prostor, a dejstvo je, da razlagamo (»beremo«) zgolj prostor, ki je bil, je in vedno bo ustvarjan (torej »pisan«).

Pogosto spregledana dimenzija koncepta *peterburškega teksta* je namreč prav zavedanje tekstualne narave kakršne koli smiselne napolnitve prostora. Toporov v svojih razmišljanjih sicer poskuša začrtati ločnico med fizičnim mestom in tekstom o njem, a »nasičena realnost« (*сверхнасыщенная реальность*) prepleta teksta s fizičnim prostorom je zanj pravzaprav bolj realna od predmetne realnosti. Odnos med tema ravnema avtor ponazori s simbolistično maksimo *od resničnega k resničnejšemu* (»*a realibus ad realiora*« – 2003, 7), ob tem pa sta dejanski fizični prostor mesta ter njegova umestitev v geografski prostor Rusije tista dejavnika, ki vzpostavljata relacije med posameznimi teksti o mestu ter jih povezujeta v *nadtekst*. Šele v tej interakciji se torej *piše* in *bere* resnični Peterburg, mesto, ki je resničnejše od prostorske empirije.

Drug pomemben tekstualni vidik koncepta *peterburškega teksta* Toporova je vloga, ki jo v oblikovanju tega nadteksta avtor pripiše literaturi. Ob številnih drugih korpusih zgodb o Peterburgu (mestna mitologija, ki v umetnem mestu nadomesti zgodovino in ki Petrov projekt običajno vrednoti negativno, uradni diskurzi o mestu kot o prestolnici kulturnega imperija, novem Amsterdamu ali severnih Benetkah ...)

4 Slednji tako v veliki meri – čeprav teoretsko ne tako reflektirano – udejanjajo pristope, ki jih za »branje prostora« v geokritiki kasneje na Zahodu predlaga Westphal (2011, 149–170).

5 Od tod svojevrstna teatraličnost Peterburga, njegova naravnost na gledalca, na katero opozarja Lotman (2006, 295–296; prim. tudi Verč, 2012, 209–212).

je bila po Toporovu prav ruska književnost 19. stoletja tista, ki je, »ne da bi ob tem pozabila na empirijo in realije, znala uzreti in upodobiti *nadempirično*, vezano na samo bistvo mesta« (6). Tu naj bi se začelo osmišljanje Peterburga, ki ne izbira med dvema nasprotujočima si smisloma, med idejama mesta, ki se medsebojno izključujeta, temveč naj bi bila prav literatura sposobna upodobiti soodvisnost kozmičnega reda (pravila, zakona, harmonije) in kaotičnega nereda (nepredvidljivosti, samovolje, katastrofe) kot osrednji smisel tega, za rusko kulturo tako specifičnega prostora.

V zgodovinski perspektivi je ta vidik zgodbe o ruski književnosti podrobno predstavil Ivan Verč. Na prehodu iz romantizma v realizem (oziroma od razumevanja književnosti kot *jezika bogov* k razumevanju književnosti kot *jezika življenja* – Verč, 2010, 82–85) se je prav ob soočenju z »najbolj fantastičnim mestom« ruska književnost zavedla dejstva, da je vsak poskus ubeseditve realnosti njena besedilna podvojitve, da je kakršna koli referencialnost literature pogojena z ubesedovanjem in da je književnost lahko tudi – oziroma v prvi vrsti je – prostor za soočenje in refleksijo različnih potencialnih ubeseditiv.⁶ V praksi se – vsaj za ruski kulturni prostor – tu začena tudi zgodba o literarnem tekstu kot posebnem načinu besedilne reprezentacije stvarnosti, v kateri so prav vse ravni kompleksnega teksta-znaka medsebojno povezane in kjer je vsaka vzpostavljena paradigmatška zakonitost (element literarnega teksta, ki nekaj *pomeni*) na drugi, navadno sintagmatski ravni lahko predmet dinamizacije oziroma transgresije vzpostavljenega pomena.⁷ Ko se v tej vlogi znajdejo tradicionalni (pred) romantični žanri (na primer v Puškinovem *Bronastem jezdecu* kot enem od ključnih del peterburškega teksta žanra *ode in elegije* – gl. Podlesnik 2002, 371–372; prim. tudi Skaza 2002, 368), se način ubesedovanja z metabesedilne ravni pomakne v prostor besedila – kar je bilo prej *jezik*, postane *tema* –, ta pa v sopostavitvi z drugimi temami ne govori več o zunajbesedilnem prostoru, temveč predvsem o tem, kako se ta prostor prelamlja v različnih možnih ubeseditvah. Specifični prostor umetniškega teksta, v katerem se lahko elementi s posameznih ravni besedilne strukture dinamično pomikajo na najrazličnejše druge položaje ter vzpostavljajo nove odnose, je torej književnosti 19. stoletja omogočil, da ni ponavljala *te* ali *one resnice* o Peterburgu, temveč je bila sposobna prostor osmisлити kot prostor nenehnih soočanj dveh alternativnih/konfliktnih/izključujočih se resnic o mestu, zato je prav s *peterburškim tekstom* mesto ob Nevi za rusko kulturo postalo točka, v kateri so se zgostile vse napetosti Rusije 19.

6 Prim.: »Vse kaže, da smo tu [ob literarni tematizaciji peterburške realnosti] pred razpoznavnim znakom novega literarnega samozavedanja, ki bo nekje od Puškina do književnosti 20. stoletja (in čez) postajalo vedno bolj samonanašalno, vse do spoznanja, da je književnost realni svet (za)pisane besede, ki nam govori o realnem svetu druge (za)pisane besede« (Verč, 2012, 210).

7 V jeziku Lotmanove strukturalne poetike gre za odnos med »sistemskim in nesistemskim«, za »načelo igre v umetnosti« oziroma za »princip strukturnega preklopa« (Lotman, 2010, 79–97). Lotman sicer ni uporabljal pojma transgresija, a je ideja transgresije v središču večine njegovih najvplivnejših literarnovednih in semiotskih konceptov (o pomenu transgresije v Lotmanovih obravnavah opusov Puškina in Gogolja ter o konceptu semiosfere gl. Фари́тов, 2017).

stoletja, torej nekakšno utelešenje bistva Rusije v obdobju po Petru Velikem, in prostor, ki ni zgolj *bil*, temveč je – kot dobra knjiga – *nagovarjal* in *izzival*.⁸

V ozadju ideje *peterburškega teksta* je torej misel, da je osmišljen/tematiziran prostor (v tradicionalni terminologiji nekaterih drugih humanističnih ved tudi *kraj* – gl. Baskar, 2013, 28) pravzaprav prostor, ki na določeni ravni prevzema prvine teksta oziroma ga vsaj beremo kot tekst. Odnos med prostorom teksta in zunajbesedilnim prostorom, ki je Toporova zanimal tudi na teoretski ravni (prim. 1983, 227–229), je bil v primeru Peterburga izhodišče za kontaminacijo predstav o specifikah literarnega besedilnega prostora in osmišljenega geografskega prostora posebne vrste, navdihujočega mesta teksta, v katerem je realni prostor do določene mere prevzel transgresivno naravo literarnega prostora, ob *branju* katerega se nam ponuja bogastvo smislov, ki ne pojasnjuje zgolj tega, kaj prostor ali določen njegov element *pomeni*, temveč tudi to, kako ta prostor sploh poraja pomene, kako se *opomenja* oziroma kako se *bere/piše*.

... ja, in?

Ruska različica prostorskega obrata je prek zunajbesedilnega prostora vodila nazaj do besedila ter tako trčila ob problem, ob katerem je v praktičnem smislu obtičala tudi strukturalna poetika. Tej je uspelo na abstraktni ravni pojasniti mehanizme, ki določajo porajanje pomena v najkompleksnejši sferi znakovnosti dane kulture, medtem ko so se za celovito analizo konkretnih literarnih del ta izhodišča izkazala kot precej neuporabna, saj je kakršen koli celovit in dokončen opis teh odnosov v konkretnem tekstu po samih teoretskih izhodiščih nemogoč. Nekaj podobnega lahko rečemo tudi za koncept *peterburškega teksta* ter njegovo razumevanje odnosa med besedilnim in zunajbesedilnim prostorom. Ko postavimo vprašanje, kaj konkretno so teksti, ki tvorijo *peterburški tekst*, kaj jih zares povezuje in kakšne so ključne relacije med njimi, se odpirajo polemike, ki v skrajni obliki celo prehajajo v očitek, da gre za teoretsko fantazmo (gl. na primer Жадунова, 2013, 71) in da konkretno določljiv nadtekst Peterburga ne obstaja. Tudi če to drži, to seveda ne pomeni, da nas – ko govorimo o Peterburgu – ni prav niz ključnih literarnih besedil o mestu (na)učil drugače brati naravo njegove prostorskega.

V tem smislu je koncept *peterburškega teksta* na svojevrsten način vnaprej komentiral nekatere vidike zahodne tekstofobije v prostorski literarni vedi. Ko Westphalovi geokritiki očitajo, da je njena »teorija realnosti pravzaprav

⁸ V tem smislu se ne moremo povsem strinjati z Westphalovo trditvijo, da je Peterburg literarno ustvaril Dostojevski (2011, 156). Kot prepričljivo pokaže Verč (2010, 105–109), Dostojevski vsaj toliko kot o dejanskem Peterburgu piše tudi o literarnem Peterburgu Gogolja, kar v odnosu do konkretnega (zunaj)literarnega prostora pomeni, da ga obenem *bere in piše*.

teorija *intertekstualnosti*« (Prieto, 2011; prim. Baskar, 2013, 38), je očitek seveda upravičen; prostore naj bi po Westphalu *brali*, beremo pa lahko samo tekst oziroma prostor-kot-tekst. Westphal namesto »egocentrične« prostorske literarne vede (ki se ukvarja z literarnim ubesedovanjem zunajbesedilnega prostora pri določenem avtorju, v določenem žanru ali obdobju) predlaga »geocentrično« prostorsko literarno vedo, ki bo izhajala iz zunajbesedilnega prostora ter preučevala resničnost prostora (*transgredientno-referencialnega prostora-časa*), ki nenehno nastaja v prepletu dejanskih prostorskih koordinat in najrazličnejših diskurzivnih (in literarnih) reprezentacij tega konkretnega prostora. Westphal predlaga tovrstno preučevanje kot preseganje (singularnih, parcialnih, subjektivnih ...) prostorskih analiz posameznih literarnih del ali avtorskih, žanrskih ... literarnih korpusov, pri tem pa v ozadju ostaja vidik, ki je bil za Toporova več kot očitien: vsaka resničnost (ali po Toporovu *nadresničnost*) tako razumljenega prostora bo v svojem bistvu tekstualna, vprašanje kvalitete njenega *branja* pa bo – v literarnovednem smislu – vedno predvsem vprašanje refleksije načinov, *kako* nam prostor govori o sebi, in ne *zgolj*, *kaj* nam govori.

Če podoben model razumevanja vloge prostora soočimo z ostalimi zgoraj omenjenimi pojavnostmi prostorskega obrata v literarni vedi, ugotovimo, da gre v teh primerih večinoma za enostavnejše razumevanje prostora, ki ga literatura sicer reflektira/vzpostavlja (določa, osmišlja, napolnjuje), a ta prostor nato postane geografska-kulturna-sociološka danost, ki jo je mogoče preučevati z metodami, ki jih tudi sicer uporabljamo za analizo prostorskih, kulturnih in družbenih odnosov. Tudi tak pristop je lahko – sploh če razmišljamo o literaturi v širšem kontekstu – več kot upravičen. Po Lotmanu je eden bistvenih znakovnih mehanizmov kulture prevajanje kompleksne nediskretne znakovnosti, ki obstaja *zgolj* na način upodobitev-tekst-znak (gre predvsem za literarne in druge umetniške tekste) v diskretno (*slovarsko-slovnično*) znakovnost, pri kateri so znakovni elementi teksta povezani po znanih sintagmatskih pravilih in se opomenjajo v odnosu do vnaprej znanih kodov (2006, 59–62). V najbanalnejši obliki se v odnosu do literature ta mehanizem kaže v šolskem *kaj je avtor želel povedati*, čeprav je po Lotmanu vsako konkretno branje kompleksne strukture umetniškega teksta (transgresivnega prostora znakovnosti literarnega oziroma umetniškega besedila) varianten sintagmatski slovarsko/slovnični prevod v tak tip znakovnosti nikoli povsem prevedljivega nediskretnega znakovnega pojava. Če prostor razumemo predvsem kot prostor-kot-tekst, ima lahko torej za kulturo tudi ta dve vlogi: v eni pojavnosti je njegov pomen jasen in določljiv v mejah določenega konvencionalnega jezika ali v njihovi jasno definirani hierarhiji (na primer geografije, sociologije ...), v drugi pa je lahko – kot smo videli na primeru Peterburga – prostor tudi središče preizpraševanja same narave znakovnosti prostora, torej kompleksen

prostor-kot-tekst/znak, ki v določeni kulturi hkrati sproža in zrcali najintenzivnejše dinamične kulturne procese.

Drugo vprašanje je, kaj odločitev za prvo od obeh vlog prostora pomeni za literarno vedo. Vsekakor imamo v primerih tega ali onega izbora opraviti z drugačno literarno vedo oziroma z dvema različnima predmetoma preučevanja – v prvem primeru nam osmišljen prostor nekaj *pove*, v drugem nam nekaj *pripoveduje*. To dvojno razumevanje prostora je mogoče predstaviti ob enem od vidikov polemike o vlogi kartografije v literarni vedi. Ko Stockhammer (2013, 123–138) na antičnih primerih opozarja na to, da literature ni mogoče prevajati v zemljevide, izhaja iz predstave o besedilnem prostoru, ki smo jo poimenovali transgresivni literarni prostor. V njegovi argumentaciji je sicer transgresivnost besedilnega prostora omejena zgolj na že v antiki uzaveščeno dihotomijo med resničnim in literarno upodobljenim geografskim prostorom, a njegov glavni argument je, da literatura vedno hkrati upodablja realen in imaginaren/fiktiven/literarni prostor ter da je bistvo njene prostorsкости na ravni ubesedenega zunajbesedilnega prostora prav v njegovi nezvedljivosti na realni geografski prostor. Bistvo literature naj bi bilo v nenehnem prehajanju meje med njima (prostor hkrati *je* in *ni* resničen), zato tudi v literaturi upodobljenega zunajbesedilnega prostora ni mogoče narisati na zemljevidu. Argument zdrži, saj bi v nasprotnem primeru namesto literarnih/umetniških tekstov tiskali zemljevide, a dejstvo je, da vsako literarno/umetniško besedilo beremo/razlagamo/interpretiramo tako, da ga prevajamo v številne poenostavljene sheme, med katerimi so tudi relacijski odnosi upodobljenega prostora z geografskim (torej nekaj, kar bi bilo grafično mogoče predstaviti na karti), in da to počnemo pogosteje, kot uzaveščamo transgresivno naravo besedilnega prostora.

V ozadju Stockhammerjevega argumenta je torej ideja o specifični transgresivni prostorsкости literarnega besedila, kjer se literarno upodobljen prostor – podobno kot vse ostale ravni besedila – poraja iz nenehnih preseganj vzpostavljenih referencialnih in besedilnih znakovnih odnosov ter prehajanj med različnimi ravnmi znakovnosti, temu pa je zoperstavljen predstava o kartiranju kot grafični predstavitvi geografskega prostora v jasnem, enoznačnem kodu (tip projekcije, merilo, legenda ...). Prvo je stvar literarne prostorsкости, drugo pa običajnega, konvencionalnega (*slovarskega*) diskurza o geografskem (ali po geografskem prostoru modeliranem fiktivnem) prostoru.

Ta Stockhammerjev model je uporaben, dokler je geografski/kulturni/socialni prostor, ki ga literatura tematizira, v katerem nastaja in na katerega vpliva, razumljen v kontekstu konvencionalne/diskretne/slovarsko-slovnične znakovnosti, a ruska izkušnja s Peterburgom in literaturo o njem nas uči, da lahko geografski prostor preraste v prostor, ki hkrati *je* in *ni* resničen, ki nekaj *pomeni*, se hkrati nenehno

znova *opomenja* ter nas na to nenehno *opominja*. Kot ni mogoče kartirati literarno upodobljenega prostora, seveda ni mogoče kartirati tudi na tak način branega geografskega/kulturnega/socialnega prostora. Vsak poskus kartiranja ali kakega drugega prevajanja tako dojetega prostora v enodimenzionalno vednost o prostoru je namreč obsojen na to, da bo zgrešil bistvo tovrstne prostorskeosti.

... in kaj naj torej s prostorom?

Sodobna prostorska literarna veda to zagato rešuje tako, da prostor obravnava kot netekst, pa tudi literatura jo zanima predvsem v tistih njenih razsežnostih, ki se zdijo najbolj prevedljive v polje znakovnosti, ki se ne ukvarja s samimi procesi opomenjanja. Če pa skuša vsaj delno upoštevati pot, ki sta jo literatura in misel o njej prehodili v zadnjih dveh stoletjih, pa trči – kot smo lahko videli na primeru geokritike – ob enake težave, kot je trčila ob preučevanju teksta. Lahko trdi, da je – upošteva vse kompleksnosti procesov opomenjanja določenega prostora – ta prostor *pravilno* prebrala, ter svoje branje določenega prostora ponudi kot del polja smislov, ki ta prostor soopomenjajo (v danem primeru kot vsi ostali teksti o istem prostoru ta prostor hkrati bere in piše), lahko pa se osredotoči na mehanizme interakcije prostora s transgresivno znakovnostjo določene kulture ter izpostavlja njegovo kompleksnost, izmuzljivost, nedoločljivost in mehanizme *opomenjanja/opominjanja*. Če v prvem primeru obravnava prostora sledi tradicionalni obravnavi teksta, ki analizira besedilo, da bi odgovorila na vprašanje *kaj*, v drugem ponavljamo korake obravnave teksta od strukturalizma do poststrukturalizma (od vprašanja *kako kaj* do vprašanja *kako kar koli*). Tudi v drugem primeru seveda ponudimo zgolj še eno branje konkretnega prostora, a morda je ob dejstvu, da prostor ni knjiga in da lahko posledice njegovih branj neposredno učinkujejo na življenja vseh, ki si določen prostor delijo, to branje prostora tisto, ki bi moralo biti v ospredju, ko se o prostoru sprašuje literarna veda. Če namreč sledimo Epštejnovi etiki in njegovemu *diamantno-zlatemu pravilu*,⁹ je to branje prostora, ki je specifično za vedo in lahko v prostor prinaša dimenzije, ki jih branja prostora v drugih vedah ne morejo. Enega od primerov tovrstnega osmišljanja prostora ponuja Verč v razpravi o oblikovanju spomina o Peterburgu, v kateri je naslovna tema sicer spomin o mestu, a avtor skozi kategorijo *peterburškega teksta* opozarja, da je spomin o Peterburgu kot o specifičnem prostoru (kot zgodba o preteklosti mesta brez preteklosti) lahko tudi zgodba o tem, kako se je predvsem v literaturi ta zgodba *pisala*. V tem primeru se lahko namesto običajnega prehajanja *spominjanja v spomin*, ki v odnosu do prostora pomeni oblikovanje različnih, navadno

9 Po njem nas etika ne zavezuje zgolj k temu, da drugim ne storimo tistega, česar ne želimo, da bi drugi storili nam, temveč nas tudi obvezuje, da za druge storimo tisto, česar namesto nas ne bi mogel storiti nihče drug (Epštejn, 2012, 586).

konfliktnih *zgodovin*, »spomnimo« vseh transformacij, ki jih je v ta prostor vpela literatura s svojo avtoreferencialnostjo (Verč, 2012, 209–213; prim. tudi Verč, 2016). Tako lahko nastane svojevrsten *spomin o spominjanju* oziroma *zgodba o literarnem, nesklenjenem, ambivalentnem, transgresivnem bistvu* te *zgodbe* ali nekakšna *zgodovina zgodb o zgodovinjenju*. Ni naključje, da k takšnemu spominu o mestu poziva poznavalec ruske kulture, ki živi in deluje v Trstu – mestu, ki ga je na svoj način ustvarila literatura (gl. Westphall, 2011, 156) in v katerem je vprašanje konfliktnih *zgodovin* mesta fokus aktualnih političnih konfliktov. V tem okviru je lahko umevanje prostora, ki ne *pomeni*, temveč predvsem *opomenja*, se *spominja* ter *opominja* na vse zagate, ki jih imamo ljudje pri lovljenju dejanskosti v znake, poskus literarne vede, da v odnosu do sodobnega umevanja prostora udejanji svoje poslanstvo.

Naj še enkrat poudarim, da je tovrstno branje zunajbesedilnega prostora tudi v literaturi prej izjema kot pravilo, da je takšno umevanje prostora najpogosteje v ospredju, ko literatura preizprašuje specifično lastne znakovnosti, ter da tudi v književnosti najpogosteje ostane spregledano; a če naj se literarna veda ukvarja s specifično lastnega predmeta preučevanja, bi moralo biti ob prostorskem obratu v literarni vedi prisotno tudi vprašanje, kako sta literarno in literarnovedno branje/pisanje zunajbesedilnih prostorov te prostore soustvarjali na specifično literarni način. Tovrstno branje dejanskih prostorov, v katerih živimo naša življenja, je seveda veliko napornejše kot branje literarnih besedil, saj zamaje predstavo o prostoru kot danosti, zaradi česar to nikoli ne bo dominantno branje prostora v določeni kulturi. Še naprej bosta v ospredju simbolni in občasno verjetno tudi fizični spopad za eno od resnic o prostoru, a literar(noved)na izkušnja zadnjih dveh stoletij nas zavezuje, da skušamo misliti tudi drugačen prostor.

Potencialna nevarnost, ob katero lahko pri tem trči literarna veda, je tudi v svojevrstni fetišizaciji besedilnega prostora, v kateri literarni in literarnovedni koncepti postanejo zgolj znaki v jeziku ene resnice o prostoru, navezava na besedilni prostor kulture pa je uporabljena le kot potrjevanje verodostojnosti (»resničnosti«) tega znaka. Takšen vidik kulturne obravnave prostora je vsaj delno prisoten v sodobnih ruskih raziskavah prostorskih *nadtekstov*, ki bi jih lahko – če smo na Zahodu izpostavljali določeno stopnjo *tekstofobije* – opredelili kot *tekstofilске*. Ko sodobni avtorji povzemajo ideje Toporova ter pišejo denimo o *krimskem* (gl. Люсьи́й, 2011, Букс, 2008) ali *permskem (uralskem) tekstu* (Абашев, 2000), se zdi, da je v novejših razumevanjih umanjala prav specifična izmuzljiva, transgresivna prostorskost Peterburga. Ob teh *tekstih* ruske literature se dejstvo, da je določen prostor tematiziran v posameznih besedilih ruskega literarnega kanona, uporablja za premeščanje perifernih kulturnih pojavov v središče vrednostnega sistema kulture (v primeru *permskega/uralskega teksta*) ali celo za nekakšno potrjevanje večne prisotnosti Krima v ruski kulturni

zavesti, medtem ko bistvena transgresija *peterburškega teksta* – sposobnost drugače znakovno misliti prostor – ostane spregledana.

Če pustimo ob strani teoretske argumente polemike, ki jih je zbudila predvsem ideja *krimskega teksta*, je zgovorno že dejstvo, da Ljusi kot avtor ideje *krimskega teksta* polemiko o upravičenosti koncepta dojema kot *semantično vojno*. Ne glede na očitno ironijo v opredelitvi polemike kot »prve krimske svetovne semantične vojne« (Люсьи, 2011, 107) je nedvoumno, da sta tako besedilni kot zunajbesedilni prostor v razumevanju avtorja daleč od razumevanja znakovno odprtega, porajajočega se znakovno transgresivnega in izmuzljivega prostora. Prostor literarnovedne polemike o pomenu zunajbesedilnega prostora je bil tako – ne glede na sklicevanje na *peterburški tekst* – znova le prostor boja za eno resnico o tem prostoru. »Prava« interpretacija del in tematizacija Krima sta bili očitno orožje v tem spopadu, dejstvo, da govorimo o literaturi, pa zgolj dejavnik kulturnega prestiža tako izbojevane resnice. Le tri leta po tej semantični vojni za Krim smo doživeli še politično-diplomatsko vojno z zelo podobnim osmišljanjem prostora (prim. Podlesnik, 2019, 5–7). Poskusom umestitve Krima v *sveti prostor ruske književnosti* je tako sledila politična akcija, ki je tudi politični prostor »prepisala« do stopnje, da so ljudje, ki v njem bivajo, to tudi fizično občutili na svoji koži. Bržčas je naključna bližina teh dveh dogodkov svojevrsten opomin, da tudi deklarirana *tekstofilija* ni zagotovilo za drugačno dojetje prostora ...

...

Ruska zgodba o prostorskem obratu lahko torej v trenutku, ko se literarna veda po prostorskem obratu že sprašuje, kam se bo *obrnila* v prihodnosti, prispeva vsaj en pomemben uvid: ne glede na to, kakšen obrat bo naslednji in s kakšno novo redukcijo bomo skušali razrešiti temeljne zagate prevajanja literature v znanost, bo veda o literaturi – če bo seveda res preučevala literaturo – na koncu znova trčila ob svoje jedrno bistvo, ob predmet preučevanja, ki v prostoru in času hkrati je in ga ni, ki obstaja in hkrati nastaja, ki poziva in izziva, razkriva in skriva, ubesedi in ubeseduje ...

Bibliografija

- Baskar, B., Kako geografi, antropologi in literarni teoretiki pripovedujejo o prostorskem obratu, *Primerjalna književnost* 36/2, 2013, str. 27–42.
- Epštejn, M., *Znak_vrzeli. O prihodnosti humanističnih ved*, Ljubljana 2012.
- Juvan, M., Prostorski obrat, literarna veda in slovenska književnost: uvodni zaris, *Primerjalna književnost* 36/2, 2013, str. 5–25.
- Juvan, M., *Literary Studies in Reconstruction*, Frankfurt na Majni 2011.

- Lotman, J., *Znotraj mislečih svetov*, Ljubljana 2006.
- Lotman, J., *Struktura umetniškega teksta*, Ljubljana 2010.
- Podlesnik, B., Rusi v Kijevu in Kijev v Rusih, v: *Pismenost in kultura kijevske Rusije. Prevodi in komentarji izbranih tekstov*, Ljubljana 2019, str. 5–27.
- Podlesnik, B., Podoba Petra I. v Puškinovem Bronastem jezdecu, v: *Romantična pesnitev: ob 200. obletnici rojstva Franceta Prešerna. Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti*, Ljubljana 2002, str. 371–383.
- Prieto, E., Geocriticism Meets Ecocriticism: Bertrand Westphal and Environmental Thinking, *Épistémocritique* 9, 2011, <http://epistemocritique.org/geocriticism-meets-ecocriticism-bertrand-westphal-and-environmental-thinking/> [1. 4. 2019].
- Skaza, A., »Peterburška povest« Bronasti jezdec A. S. Puškina in žanr romantične pesnitve, v: *Romantična pesnitev: ob 200. obletnici rojstva Franceta Prešerna. Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti*, Ljubljana 2002, str. 363–370.
- Soya, E. W., Taking space personally, v: *The Spatial Turn. Interdisciplinary perspectives* (ur. Warf, B. in Aries, S.), London, New York 2009, str. 11–35.
- Škulj, J., Literatura in prostor: o semiozi in semiosferi, *Slavistična revija* 53/3, 2005, str. 347–361.
- Stockhammer, R., Exokeanismós: The (Un)Mappability of Literature, *Primerjalna književnost* 36/2, 2013, str. 123–138.
- Verč, I., San Pietroburgo: la città e la memoria, v: *Verifiche. Preverjanja. Проверки. IV. Cultura. Insegnamento. Teatro. Cultura. Poučevanje. Gledališče. Культура. Преподавание. Театр*, Trieste 2016, str. 52–65.
- Verč, I., Sankt Peterburg in oblikovanje spomina, *Slavica TerGestina* 14, 2002, str. 198–219.
- Verč, I., *Razumevanje jezikov književnosti*, Ljubljana 2010.
- Westphal, B., *Geocriticism. Real and Fictional Spaces*, prev. Robert T. Tally Jr., New York 2011.
- Абашев, В. В., *Пермь как текст. Пермь в русской культуре и литературе*, Пермь 2000.
- Букс, Н., Виролайнен, М. Н., ur. *Крымский текст в русской культуре. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 4–6 сентября 2006 г.*, Санкт-Петербург 2008, <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=8917> [1. 4. 2019].
- Жаднова, Е. Н., Современные подходы к изучению проблемы петербургского текста русской литературы, *Известия Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика* 13/4, 2013, str. 70–74.

- Люсый, А. П., Новейший Аввакум. О феноменологии петербургского текста и первой мировой крымской семантической войны, *Международный журнал исследований культуры* 2/1, 2011, str. 103–111.
- Мединс, Н. Е., *Поэтика и семиотика русской литературы*, Москва 2011.
- Минц, З. Г. in drugi, «Петербургский текст» и русский символизм. *Семиотика города и городской культуры. Петербург, Труды по знаковым системам* 18, 1984, str. 80–92.
- Топоров, В. Н., *Петербургский текст русской литературы: Избранные труды*, Санкт-Петербург 2003.
- Топоров, В. Н., Миф, Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: *Избранное*, Москва 1995.
- Топоров, В. Н., Петербург и петербургский текст русской литературы (введение в тему), *Семиотика города и городской культуры. Петербург, Труды по знаковым системам* 18, 1984, str. 4–29.
- Топоров, В. Н., Пространство и текст, v: *Текст: семантика и структура* (иг. Цивьян, Т. В.), Москва 1983, str. 227–284.
- Фаритов, В.Т., Семиотика трансгрессии: Ю.М. Лотман как литературовед и философ, *Вестник Томского государственного университета* 419, 2017, str. 60–66.

Blaž Podlesnik

»Peterburški tekst« ruske književnosti kot ruska različica zgodbe o prostorskem obratu

Ključne besede: prostorski obrat, peterburški tekst, besedilni prostor, zunajbesedilni prostor, transgresija

Razprava je posvečena vprašanju razumevanja besedilnega in zunajbesedilnega prostora v konceptu *peterburškega teksta* ruske literature (V. N. Toporov), ki ga razumemo kot izvirno rusko (pozno)strukturalistično različico prostorskega obrata. V primerjavi s poudarjanjem zunajbesedilnega prostora ter odmikom od tekstualizma, ki je značilen za zahodno prostorsko literarno vedo, je zunajbesedilni prostor v konceptu peterburškega *nadteksta* ohranil zavest o svoji znakovnosti, iz literature pa je geografski/kulturni/opomenjeni prostor prevzel tudi zavedanje o svoji transgresivni naravi, kar je bila v strukturalni poetiki ena od ključnih značilnosti literarnega besedilnega prostora. V soočenju z nekaterimi sodobnimi zahodnimi in ruskimi prostorskimi pristopi v literarni vedi nato osvetljujemo problem širšega osmišljanja zunajbesedilnega prostora kot kulturnega fenomena, ki ga je – podobno kot tekst – mogoče osmišljati v dveh različnih sferah znakovnosti, ter izpostavljamo, da bi morala sodobna literarna veda odpirati tudi *prostor za drugačen prostor*.

Blaž Podlesnik

"The *Petersburg Text*" of Russian Literature as a Russian Variation of the Tale of the Spatial Turn

Keywords: the *Petersburg Text*, spatial turn, textual space, non-textual space, transgression

The article discusses the understanding of the textual and non-textual space in the concept of the *Petersburg Text* of Russian literature (V. N. Toporov), which in our view represents an original Russian (late) structuralist variation of the spatial turn in literary sciences. In comparison with the Western tendencies in spatial literary sciences, that emphasise non-textual space and try to move away from *textualism*, the concept of Petersburg *supertext* implies a particular form of non-textual space, open to reflection of its semiotic nature. Created by a literary spatial conceptualisation, this geographical/cultural/perceived space also assumes an awareness of its own transgressive nature, which in structural poetics was one of the key features of the literary textual space. Confronting this ideas with various contemporary Western and Russian spatial approaches in literary science, we then outline the problem of a broader conceptualisation of non-textual space as a cultural phenomenon, that, much like any text, can be thought of in two different modes of semiosis. We argue that that modern spatial literary studies should also try to make *space* for this *different kind of space*.